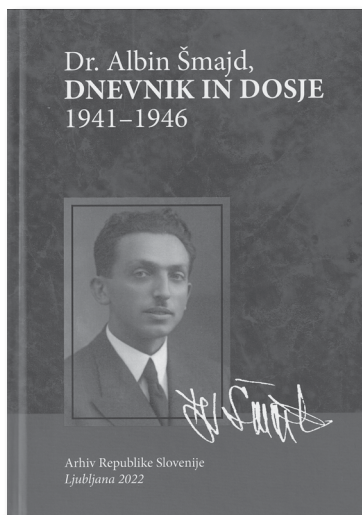

Mateja Jeraj in Matevž Košir, ur., Dr. Albin Šmajd, dnevnik in dosje 1941–1946.

Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2022. 1039 str., ilustr.

Pričujoča knjiga vsebuje dnevnik Albina Šmajda, ki ga je pisal v obdobju od leta 1941 do 1946, in osebni dosje, ki so ga sestavili pripadniki slovenske Ozne oziroma Uprave državne varnosti (UDV). Gradivo hrani Arhiv Republike Slovenije (le Šmajdovi dnevniški zapisi iz obdobja med 1. decembrom in 2. januarjem 1946 so v arhivu Studia slovenica). Objavo so pripravili sodelavci sektorja za posebne arhive pri Arhivu Republike Slovenije – dr. Mateja Jeraj in dr. Matevž Košir kot glavna urednika ter Tadej Cankar, mag. Tadeja Tominšek Čehulić, Polona Trobec Mlakar, Mojca Tušar in Tanja Žohar. Glavni protagonist je radovljjski odvetnik in politik Slovenske ljudske stranke Albin Šmajd, čas dogajanja pa druga svetovna vojna in prvo leto po njej.

Vsaka vojna vpliva na vsakogar, ki jo doživi, in vsakdo se odzove na drugačen način, z drugačnim namenom. Tudi Slovenke in Slovenci so se na vojno in okupacijo odzvali zelo različno. Z aktivnim ali pasivnim nasprotovanjem okupaciji, z umikom iz javnega življenja pa tudi z bolj ali manj odkritim sodelovanjem z okupatorji. Velik del slovenskega prebivalstva je bil razdeljen na dva velika tabora: partizanski tabor z Osvobodilno fronto pod komunističnim vodstvom, ki se je odzval z oboroženim odporom, in temu nasproten tabor pod vodstvom t. i. meščanskih strank, ki se je z okupacijo sprijaznil in čakal na čimprejšnji konec vojne z zmago protihitlerjevske koalicije, v upanju, da zahodni zavezniki na Slovenskem ne bodo dovolili prevlade komunizma. Vsaka stran je imela svoje poglede, načrte in hotenja. Eni so želeli radikalne spremembe družbenega reda, drugi ohranitev predvojnega stanja z večjimi ali manjšimi izboljšavami. Ideološke razlike so odigrale usodno vlogo. Nasprotovanje komunistični ideologiji je združilo različne politične subjekte v boju proti partizanski strani in jih sčasoma privedlo v različne oblike kolaboracije.

Za Albina Šmajda je mogoče reči, da je na neki način znani neznanec. Poznan je bil namreč predvsem po svojem dnevniku in obsežnem gradivu, ki ga je ves čas vojne skrbno zbiral, kot osebnost pa je bil v marsičem enigma tudi za svoje sodobnike, celo za najtesnejše politične sodelavce. Z raziskavami, ki so jih vzporedno z objavo Šmajdovega dnevnika in dosjeja opravili sodelavci Arhiva Republike Slovenije, je njegovo življenje in delovanje postalo nekoliko jasnejše. Mateja Jeraj, ki je na osnovi razpoložljivega arhivskega gradiva in različne literature, znanstvene, spominske in leposlovne, orisala Šmajdovo delovanje v »prostoru in času«, ga je nekako »oživila«, pa čeprav le v okviru zgodovinskega. Njena obširna in poglobljena predstavitev Šmajdovega življenja je

natančna, vsebinsko izčrpna in v precejšnji meri odstira skrivnostno Šmajdovo življenjsko pot. Enako velja tudi za biografijo njegove življenjske sopotnice Marije, ki jo je napisala Tadeja Tomiňsek Čehulič. Oba življenjepisa, podprta z zgodovinskimi viri, osvetlujeta in pojasnjujeta marsikaj, česar iz Šmajdovih dnevniških zapisov in njegovih zaslišanj v zaporih Ozne ni mogoče razbrati, ter predstavljata vzorčen primer dobro napisane biografije.

Življenjsko pot Marije Šmajd je avtorica rekonstruirala dejansko »iz nič« oziroma iz skromnih podatkov, razvidnih predvsem iz arhiva Ozne oziroma UDV. Ta jo je večkrat aretirala, prvič pod pretvezo črnoborzijanstva, drugič kot politično nasprotnico. Leta 1946 je bila obtožena sodelovanja s slovenskimi političnimi emigranti in obsojena na dve leti zopora s prisilnim delom, odvzem državljskih pravic in zaplembo premoženja. Ni povsem jasno, kaj je Marija vedela o moževem političnem delovanju in ali mu je pri tem pomagala. Vendar pa »pripoved« o njej dopolni in dodatno osvetli prikaz »Šmajdovega sveta«. Od moža je bila starejša kar petnajst let in nista imela otrok, a sta – kot kaže »podoba« – imela precej harmonično skupno življenje. Pred poroko je bila Marija lastnica šiviljskega salona v Kranju, potem pa sta si z možem postavila razmeroma razkošno vilo, k čemur je v precejšnji meri finančno pripomogla tudi sama. Albin se je prepuščal svojemu poklicu, ki mu je zagotavljal gmotno stabilnost, in dejavno sodeloval v političnem življenju. Marija je s pomočjo hišnih pomočnic vodila družinsko gospodinjstvo, bogata knjižnica leposlovnih del pa priča o tem, da je verjetno rada brala. Med vojno so njuno vilo zasegli Nemci, zakonca pa sta se preselila v Ljubljano in se zaradi moževe vsestranske aktivnosti najbrž nista prav veliko videla. Po končani vojni je, v nasprotju z možem, Marija ostala v domovini. Ni znano, kako je potekalo njeno življenje po vrnitvi iz zopora v letu 1948 pa do njene smrti leta 1965. Marija Šmajd je bila soproga Albina Šmajda, ki v vsej njegovi »zgodbi«, kot jo razkriva njegov dnevnik (in nato udbovski dosje), vsebinsko ni imela velike vloge. Je pa iz dokumentov razviden njun medsebojni odnos, ki osvetljuje tudi Šmajdovo osebnost.

Albin Šmajd se je rodil 25. februarja 1904 v Kranju, kjer je obiskoval gimnazijo in se začel ukvarjati s politiko. Pravo je študiral na ljubljanski univerzi; diplomiral je leta 1928, tri leta pozneje pridobil doktorski naziv. Po opravljeni sodni in odvetniški praksi je marca 1934 v Radovljici odprl samostojno odvetniško pisarno. Že med študijem se je vključil v politično življenje v okviru Slovenske ljudske stranke (SLS), za katero je nato večinoma deloval na lokalni ravni. V »veliko« politiko se je vključil, ko je leta 1938 kandidiral za poslanca Narodne skupščine Kraljevine Jugoslavije kot kandidat vsejugoslovanske, režimske stranke Jugoslovske radikalne zajednice (JRZ), katere del je bila tudi SLS (ki formalni ni obstajala). Vendar je bil parlament že ob koncu avgusta 1939 razpuščen, poslanci so izgubili mandat, tako da je bilo Šmajdovo poslansko delovanje precej kratkotrajno. V politično dogajanje se je ponovno aktivno vključil med drugo svetovno vojno, ko se je iz Radovljice preselil v Ljubljano.

Šmajdova politična dejavnost v vojnih letih je z vidika zgodovinarja najzanimivejša. Spomladi 1942 je začel intenzivno delovati na strani nasprotnikov osvobodilnega gibanja, pri čemer mu je bilo osnovno vodilo protikomunizem, ki ga je zagovarjal

že pred začetkom vojne. Kot politik je dosegel zenit prav v vojnem obdobju. Ni bil sicer član vodstva Slovenske zaveze, spomladi 1942 nastale zveze slovenskih protikomunistično usmerjenih strank, kjer je SLS zastopal Miloš Stare, v vojnem obdobju verjetno njen najvidnejši politik, uspelo pa se mu je prebiti v vrh svoje stranke. Tako je bistveno sooblikoval politične odločitve in tudi praktično delovanje največje in najvplivnejše stranke protikomunističnega tabora. Šmajd je bil nedvomno eden najdejavnejših protikomunističnih voditeljev. Bil je član ožjega in širšega odbora SLS (posebej zadolžen za območje Gorenjske), član vodstva Slovenske legije, ilegalne oborožene formacije SLS, ustanovljene spomladi 1941, eden od organizatorjev in političnih usmerjevalcev Vaških straž, ki so od začetka avgusta 1942 delovale s privoljenjem italijanskih okupatorskih oblasti kot Prostovoljna protikomunistična milica (bolj poznana po kratici MVAC, izhajajoči iz italijanskega naziva Milizia Volontaria Anticomunista), zadolžen je bil za povezavo z voditeljem slovenskih četnikov Karlom Novakom, sodeloval pa je tudi pri delu obveščevalnih organizacij protipartizanske strani. Tako kot drugi sodelavci iz vrst SLS je upal na poraz fašistične Italije in Hitlerjeve Nemčije in na skrivnem snoval ilegalne organizacije, a hkrati podpiral sprejemanje orožja od italijanskih okupatorjev in s tem kolaboracijo.

V nečem pa se je Šmajd razlikoval od drugih vodilnih politikov svojega idejnopolitičnega tabora. Najbrž ni le on podpiral ustanovitve posebne slovenske policijske enote Ljubljanske varnostne straže, oblikovane jeseni 1942, vsekakor pa je bil edini, ki je po t. i. božičnih racijah sodeloval pri zasliševanju aretiranih. Ljubljanska varnostna straža je namreč v dneh pred božičem 1942 ob sodelovanju italijanskih vojakov, karabinerjev in članov vaških straž aretirala več sto ljudi in jih zasliševala v tedanji t. i. Belgijski kasarni (na Taboru), od koder jih je bilo precej poslanih v internacijo. Dejstvo, da je bil med zasliševalci tudi Šmajd, politik in nekdanji poslanec, je vznemirilo njegove sodelavce iz liberalnega pola in iz njegove lastne stranke. Sodelovanje pri zaslišanjih je opravičeval s tem, da je želel dati drugim pravnikom »zglede in spodbudo«.¹ Sam je to pojasnjeval, da je bil kot orvetnik več zasliševanja. Pojavljale so se tudi govornice (širila sta jih na primer duhovnik Franc Glavač in četniški obveščevalec Janko Soklič) o njegovi koruptivnosti, češ da sprejema denar za izpustitev zaprtih, lepim mladim jetnicam pa naj bi dajal še drugačne možnosti odkupa. S njihovim „telesnim vložkom“. O Šmajdovih dobrih odnosih z italijanskim okupatorjem govori še dejstvo, da mu je komanda 11. italijanskega armadnega zbora dovolila gibanje po Ljubljani tudi med policijsko uro in da je imel pravico do nošenja pištole (objavljen je faksimile tega dovoljenja, str. 645).

Čeprav je bil odločen protikomunist in vnet nasprotnik narodnoosvobodilnega gibanja, je bil Šmajd pragmatičen politik. V pričakovanju kapitulacije Italije in morebitnega konca vojne je spomladi 1943 skupaj z gorenjskim rojakom in stanovskim kolegom Lojzetom Udetom (njuni stiki so omenjeni v Šmajdovem dnevniku) prevzel posredniško vlogo pri poskusu vzpostavitve nekakšnega premirja med OF in njenimi domačimi nasprotniki. V poročilu Mihi Kreku je Šmajd 29. avgusta 1943 sicer napisal

1 Janez Grum, »Spomini na dr. Šmajda,« *Vestnik=Vocero* 37, št. 3 (1986): 280–95.

(objavljeno bo v drugi knjigi dokumentov iz Šmajdovega arhiva), da bi morali po koncu vojne dve največji politični skupini, katoliška skupnost in OF, najti neko možnost sobivanja, vendar ni povsem jasno, ali si je vodstvo SLS v domovini to res želelo ali pa so takšno mnenje zaradi zunanjepolitične situacije zagovarjali le slovenski politiki v emigraciji. Kakor koli, dogovarjanja Šmajda in Udeteta niso privedla do pomiritve. Njun »pogovor« brez dogovora je potekal na osebni ravni dveh odvetnikov z jasnimi političnimi stališči, ki niso bila pretirano soglasna. Iz Udetovih pism Šmajdu (prebrati jih je mogoče v knjigi *Moje mnenje o položaju: članki in pisma 1941–1944*, Slovenska matica, 1994, ki jo je uredil Boris Mlakar, kot del Šmajdovega arhiva pa bodo objavljena tudi v nadaljevanju objav Šmajdovega arhiva) je mogoče dobiti vtis, da je bil za pomiritev Ude bolj zagret kot Šmajd, razvidna pa je tudi nepripravljenost vodstev obeh taborov za sklepanje kompromisov.

Šmajdovi stiki z Gestapom med italijansko okupacijo na Gorenjskem in pozneje v Ljubljanski pokrajini, ki mu jih je sicer očitala Ozna, ostajajo tudi po objavi dnevnika in dosjeja nepojasnjeni. Nedvomno pa je, da je Šmajd po kapitulaciji Italije imel stike z nemškim okupatorjem in da je v obdobju, ko je v Ljubljanski pokrajini italijansko oblast nadomestila nemška, dobil še pomembnejšo vlogo v protipartizanskem taboru. Iz njegovih dnevniških zapisov je razvidno, da je bil med nemško okupacijo Ljubljanske pokrajine gonilna sila političnega delovanja SLS in morda tudi celotnega protikomunističnega tabora (iz dneva v dan si sledijo dnevniški zapisi o številnih sestankih, srečanjih, snovanjih najrazličnejših načrtov ipd.), upoštevati pa je treba, da je bilo veliko t. i. meščanskih politikov v tem obdobju zaprtih ali odpeljanih v koncentracijska taborišča.

Potem ko so septembra 1943 Nemci prevzeli oblast v do tedaj italijanski Ljubljanski pokrajini, je Šmajd odigral pomembno vlogo pri ustanovitvi slovenske protipartizanske vojaške formacije, pozneje poimenovane Slovensko domobranstvo. In kako je prišlo do tega? Novi oblastniki so namreč dali jasno vedeti, da so zainteresirani za sklenitev sporazuma s slovenskim protirevolucionarnim političnim vodstvom glede skupnega boja proti partizanom. Vodstvo SLS je sklenilo, da stranka ne more v nobenem pogledu sodelovati z Nemci, pač pa to lahko storijo posamezniki. Najprej je nemškega generala SS in policije Erwina Rösenerja, med drugim pristojnega za nemško zasedbeno območje na Slovenskem in boj proti partizanom, obiskal član vodstva Slovenske legije in vaških straž, duhovnik Andrej Križman, a ni bil preveč uspešen.² Potem se je vodstvo SLS odločilo k Rösenerju poslati Šmajda. Ta se je z nemškim generalom sestal 16. septembra 1943 zvečer v ljubljanskem hotelu Miklič (nasproti železniške postaje). Rösener je pokazal pripravljenost za oskrbo slovenskih enot z obleko, opremo in orožjem, primernim za boj proti partizanom, za preskrbo njihovih pripadnikov v primeru invalidnosti ipd., zedinila sta se tudi glede poveljevalnega jezika, nista pa se povsem sporazumela glede naziva teh novih oboroženih enot, poveljniškega kadra in organiziranosti; Rösener tudi ni hotel privoliti v prisilno mobilizacijo in je odločno

---

2 *Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rösenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu* (Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1946), 116.

vztrajal pri prostovoljnem pristopu k tem enotam.³ Vsekakor je bil Šmajd tisti, ki je dorekel v razgovoru ali pogajanju z Rösenerjem načela slovenskega domobranstva. Iz Šmajdovega dnevnika o tem razgovoru ni mogoče prav veliko izvedeti, objavljen pa bo v drugi knjigi dokumentov iz Šmajdovega arhiva, v poglavju SLS od 1941 do 1944.⁴

Če je imela »politika čakanja (attentisme)«, kakor to držo, ki jo je na začetku vojne zavzela tudi SLS, poimenuje Peter Davies,⁵ kaj malo skupnega s »pravo« kolaboracijo, pa so slovenski politiki, ki so se odločili za boj proti domačim nasprotnikom pod nemškim vodstvom in z nemškim orožjem, postali »zapriseženi kolaboranti«. Albina Šmajda in njegove sodelavce iz vodstva SLS sicer ni mogoče uvrstiti med tiste, ki so sprejemali nacistično ideologijo in si želeli zmage Hitlerjeve Nemčije, morda pa bi jih lahko, tako kot Davies v že omenjenem delu, uvrstili med »idealiste« oziroma »kolaborante na intelektualni ravni«, ki so Nemcem pomagali iz ideoloških razlogov, v slovenskem primeru kot borci proti komunizmu. S tem so slovenski domobranci in njihovi podporniki (razen Leona Rupnika in njegovega kroga iz vrst Ljotičevcev, ki so delili nacistične velikonemške ideje) postali primerljivi z norveškim Quislingom, ki je hotel s skandinavskega političnega prizorišča odstraniti vse druge skrajno desne stranke, in s t. i. grškimi varnostnimi bataljoni, ki so pomagali okupatorju zajeti odporne in Jude.⁶ Tako tudi o Šmajdovi kolaboraciji ne more biti dvoma. Po Daviesovi terminologiji Šmajd sicer ni bil kolaboracionist, saj ni bil zagovornik nacistične ideologije in ni računal na dolgoročno sodelovanje s Hitlerjevo Nemčijo, nedvomno pa bi ga uvrstil med kolaborante – to naj bi bili tisti, ki so svoja dejanja skušali opravičiti in obrazložiti.⁷ Sodelovanje z okupatorjem je Šmajd opravičeval z nujnostjo boja proti komunistom/“komunizmu“, ki ga je označil ne le za najhujšega nasprotnika Slovencev, marveč tudi za najnevarnejšega nasprotnika vsake človeške družbe (iz Šmajdovega pisma Karlu Novaku, 17. oktobra 1942, ki bo objavljeno v drugi knjigi dokumentov iz Šmajdovega arhiva).

Kasneje se je Šmajd odkriti kolaboraciji sicer izogibal in jo je skrival, vedoč, da pomeni zanj, zlasti pa za njegov politični tabor in stranko, ki ji je pripadal, v očeh zaveznikov črno piko. Vsekakor pa je z nemškim okupatorjem še naprej sodeloval vsaj posredno, na primer prek Janka Sokliča in Janeza Marna (Črtomira), s katerima je v prvih mesecih leta 1944 snoval novo četniško »ilegalo« in ki sta imela dobre zveze z nemškim okupatorjem, ali prek Lovra Hacina, šefa policijske uprave v Ljubljani, ki ga je na ta položaj postavil Leon Rupnik z dovoljenjem Erwina Rösenerja.

Zanimiv, a žal v dnevniških zapisih ne dovolj pojasnjen, je Šmajdov nekajdnevni obisk Dunaja v začetku novembra 1943. Dovoljenje za potovanje so mu izdale nemške okupatorske oblasti, pri čemer je bil »posrednik« Janko Soklič, sicer četniško

3 Boris Mlakar, *Slovensko domobranstvo 1943–1945: ustanovitev, organizacija, idejno ozadje* (Ljubljana: Slovenska matica, 2003), 124–27.

4 Zapis je bil objavljen tudi v: Božo Repe, *Mimo odprtih vrat: izbrani dokumenti o dejavnosti okupatorjevih sodelavcev na Slovenskem* (Ljubljana: Borec, 1988), 118, 119.

5 Peter Davies, *Newarna razmerja: kolaboracija in druga svetovna vojna* (Ljubljana: Modrijan, 2010), 40.

6 Ibidem, 103–06.

7 Ibid., 35.

opredeljen, a je imel dobre zveze z Gestapom na Bledu in v Ljubljani. Šmajd je potoval čez Jesenice v Celovec in nato na Dunaj, kjer se je srečal z Janezom Brodarjem, politikom SLS oziroma JRZ (leta 1938 je bil izvoljen za poslanca za okraj Kranj, leta 1939 za senatorja), ki je iz strahu pred partizanskim gibanjem jeseni 1942 odšel na Koroško in nato na Dunaj. Predvidevati je mogoče, da sta se dogovarjala tudi o ustanovitvi domobranstva na Gorenjskem. Na Dunaju je Šmajd kupil veliko knjig in zemljevidov (zakaj in katere?), ki pa mu jih carinik v Šentvidu ni dovolil prenesti iz »nemške« Gorenjske na območje (četudi nemške) Ljubljanske pokrajine. Postavlja se vprašanje, zakaj je prišlo do tega. O tem Šmajf v dnevniku ni nič pojasnil. Le navedel je, kaj se je zgodilo.

Še skrivnostnejša je bila Šmajdova aretacija aprila 1944 in poznejša konfinacija v Salzburgu. V prvih mesecih leta 1944 je Šmajd, domnevno z vednostjo Rösenerja, sodeloval pri organiziranju nove četniške »ilegale«, za katero so se v pričakovanju zmage zahodnih zaveznikov, bolj naklonjenih četništvu kot domobranstvu, odločili nekateri člani Slovenske legije in dela Slovenskega domobranstva. Do aretacije naj bi prišlo zato, ker Šmajd nemškega generala ni obveščal o vseh svojih namerah. Kdo pa ga je izdal? Kandidatov je več, saj je imel Šmajd precej nasprotnikov, tudi v svojem lastnem taboru. Nenaklonjeni so mu bili privrženci nekaterih skupin, ki so delovale pod okriljem SLS, najbolj stražarji, pripadniki Akademskega kluba Straža, in t. i. glavačevci, člani skupine kaplana in urednika Slovenca Franca Glavača. Šmajd je bil nekaj časa zaprt v Ljubljani in Begunjah, sredi junija pa je bil poslan v konfinacijo v Salzburg. To je bila nenavadna kazen za nekoga, ki so ga nemški okupatorji sumili ali obtoževali nasprotovanja rajhu; takšne so navadno poslali v koncentracijska taborišča. Če izvezamo, da se je moral javljati policiji, je Šmajd živel kot letoviščar – stanoval je v gostišču (v knjigi je objavljena fotografija), hodil na sprehode in izlete po okolici, se družil z znanci, sprejemal obiskovalce iz Gorenjske in Ljubljane. Precej verjetno je, da je k takšni obliki »kazni« pripomoglo poznanstvo z nekdanjo odvetniško stranko, med vojno pa z nemškim županom Bleda Francem Paarom, ki je imel neposredne stike z vodstvom Gestapa in varnostne policije na Bledu.

V začetku jeseni 1944 je – na presenečenje mnogih – samovoljno zapustil Salzburg in se čez Gorenjsko vrnil v Ljubljano. S tem se je zameril nemškimi oblastem, zato je odtlej živel kot ilegalec, pri različnih prijateljih in znancih. Gestapo pa očitno zanj ni kazal pretiranega zanimanja in ga ni nikoli prijel, čeprav Šmajdova dejavnost nikakor ni usahnila in je pogosto zapuščal skrivališča. Nasprotno, po begu iz Salzburga je bil Šmajd ena od najdejavnejših osebnosti protikomunističnega tabora (če ne kar najdejavnejša!). Zavedal se je, da se bliža konec vojne in da si mora njegova stranka ustvariti pogoje za prihodnost. Tako je jeseni 1944 zasnoval Narodni odbor za Slovenijo. Uspelo mu je vsaj nekoliko zgladiti spore med sprtimi skupinami znotraj svoje stranke in vzpostaviti sodelovanje z liberalci, kar kaže na njegovo prilagodljivost danim razmeram; upal je namreč, da bo sodelovanje z liberalnimi politiki in četniško vojsko ublažilo kolaborantski videz v očeh zahodnih zaveznikov. Sicer pa je bil Šmajd poleg Marjana

Zajca iz liberalnega tabora eden od dveh tajnikov Narodnega odbora, a je v veliki meri prav on oblikoval politične poteze in odločitve odbora ter omogočal njihovo izvedbo.

Kot tajnik Narodnega odbora se je Šmajd 3. maja 1945 na ljubljanskem Taboru udeležil seje (jo je organiziral!) »začasnega slovenskega narodnega predstavnštva«, ki se je razglasil za »prvi slovenski parlament« in oznanil ustanovitev »narodne države Slovenije kot sestavnega dela demokratične federativne kraljevine Jugoslavije«. Dva dni pozneje, 5. maja, je Šmajd zapustil Ljubljano in se odpeljal proti Koroški. Odtlej se je stalno gibal med Avstrijo, Rimom in Trstom in si skupaj z drugimi slovenskimi emigrantskimi politiki prizadeval za vzpostavitev razmer, ki bi privedle do zrušenja »Titove Jugoslavije« in predvojnimi meščanskim strankam omogočile ponoven prevzem oblasti. Ob koncu februarja so ga v Trstu ugrabili pripadniki slovenske Ozne, ga odvedli v ljubljanske zapore in ga tam dober teden zasliševali. Očitano mu je bilo, da je sodeloval z Gestapom, z obveščevalno službo nacistične stranke in angleško tajno službo, da je zakrivil aretacije in streljanje talcev na Gorenjskem, v Ljubljanski pokrajini in Julijski krajini, da je bil eden od glavnih organizatorjev t. i. »bele garde«, da je zakrivil smrt jeseniškega odvetnika in krščanskega socialista Aleša Stanovnika, da je zasnoval božične aretacije v letu 1942 ter vodil zasliševanja in likvidacije zapornikov. Šmajd je priznaval, da je bil idejni nasprotnik komunizma že pred vojno, da je postal sovražno razpoložen do Osvobodilne fronte v začetku leta 1942, po likvidacijah političnih nasprotnikov, da se je kot član izvršnega odbora SLS, kot podpornik Slovenske legije in četnikov aktivno boril proti narodnoosvobodilnemu gibanju, da je decembra 1942 zasliševal aretirane v »božičnih racijah« in da je bil član Narodnega odbora za Slovenijo. Ostale obtožbe je zanikal.

Dan po zadnjem Šmajdovem zaslišanju, ki je glede na zapisnik potekalo 8. marca 1946 v dopoldanskem času, je eden od oficirjev UDV svojemu predstojniku v pismu sporočil o hišni preiskavi pri Mariji Šmajd, glede Albina Šmajda pa zapisal, da »je pobegnil in se nahaja v Trstu« (str. 632). Je sploh vedel, da so Šmajda privedli v ljubljanske zapore? Kakorkoli, Albin Šmajd je enostavno izginil. Nedvomno je le, da je bil podvržen preiskovalnemu postopku, da so zasliševanja potekala dan in noč in da je bil potem postopek iz neznanega razloga prekinjen. Je umrl zaradi načina preiskave? Je bila njegova smrt naravna posledica bolezni in izčrpanosti ali pa si je v smrt pomagal sam? Odgovorov ni, so le ugibanja, špekulacije, natolcevanja ...

A ne le njegova smrt, tudi Šmajd sam je bil skrivnosten človek. Marsičesa o njegovem življenju in delu tudi iz dnevnika in dosjeja ni mogoče razbrati. Pojasnjen ni niti njegov beg iz Gorenjske leta 1941 niti vprašanje konfinacije v Salzburgu, še manj njegove morebitne povezave z Gestapom in obveščevalnimi službami zahodnih držav.

Glavni in najboljšežnejši del pričujoče publikacije (405 strani) je Šmajdov dnevnik. Takrat so mnogi pisali dnevnike; nekateri so zapisani zelo fragmentarno, drugi, tisti s pisateljsko žilico, so v njih razpredali svoje misli in občutja. Šmajdov dnevnik nima literarnih tendenc. Je zgolj nekakšen »delovodnik«, ki večinoma le s skopimi besedami beleži dogodke, ki jim je prisostvoval ali pa je o njih samo slišal, pogovore z osebami, s katerimi se je srečeval, precej pozornosti pa namenil tudi vremenskim razmeram, ki

so bile zanj zaradi nagnjenosti k pljučnim boleznim precej pomembne. Svoje zapise je Šmajd dopolnjeval z najrazličnejšim gradivom, ki ga je skrbno zbiral – s pismi, izrezki iz časopisov, letaki in razglasi okupatorskih oblasti in odporniških organov, sezname ustreljenih ipd. Zaman pa bi v dnevniku iskali njegove osebne misli, čustva in hotenja, suhoparen slog zapisov ne prikaže dramatičnosti dogodkov, ki so se v vojnem obdobju kar vrstili. Morda je bil vzrok takšnega načina pisanja v tem, da so pripadniki protikomunistične strani svoje delovanje prikrivali tako pred okupatorskimi oblastmi kot pred nasprotniki iz vrst narodnoosvobodilnega gibanja, pa tudi pred drugače mislečimi, rivalskimi skupinami iz svojega lastnega tabora. Kljub temu so Šmajdovi zapisi najbolj avtentičen prikaz delovanja protikomunističnega tabora v vojnem času in še posebej stranke, ki ji je pripadal »z dušo in telesom«. Govorijo o okupaciji, odporu in kolaboraciji, predvsem pa prikažejo prizadevanja tedanjih voditeljev SLS, da bi utrdili položaj stranke in ustvarili pogoje za prevzem oblasti po končani vojni.

V zgodovinopisju je bil Šmajdov dnevnik že večkrat uporabljen. Zgodovinarji, specialisti za protikomunistično delovanje in kolaboracijo v Sloveniji med drugo svetovno vojno, so ga seveda tudi v njegovi prvotni obliki lahko razumeli, običajnemu bralcu pa je bil težko ali povsem nerazumljiv. Želje po objavi Šmajdovega dnevnika z ustreznim znanstvenim aparatom so obstajale že v preteklosti, a do tega ni prišlo. Končno so se s tem zahtevnim, dolgotrajnim in pogosto mukotrpnim delom spopadli sodelavci Arhiva Republike Slovenije. Težavno delo so uspešno opravili. Dnevnik Albina Šmajda je danes dosegljiv zainteresirani javnosti z vsemi »pomagali«, potrebnimi za njegovo branje in razumevanje. Treba je bilo namreč razvozlati Šmajdovo majhno in večkrat težko berljivo pisavo, poenotiti navajanje datumov, razrešiti kratice in okrajšave, predvsem pa celo množico psevdonimov in ilegalnih imen (problem so rešili tako, da so vsakemu psevdonimu dodali ime in priimek dotične osebe v oglatem oklepaju), ki so jih Šmajd in sodelavci uporabljali, če bi njihovi zapisi prišli v roke nasprotnikom, bodisi iz okupatorskih bodisi iz partizanskih vrst. Marsikaj je sicer razrešila že Ozna/UDV, ko je pregledovala, urejala in uporabljala gradivo, najbrž v veliki meri zaplenjeno pri Šmajdovi ženi po njegovi aretaciji. Vseeno je arhivistom ostalo še veliko dela, preden jim je uspelo Šmajdov dnevnik pripraviti na način, razumljiv sleherniku in ne le zgodovinarjem-specialistom.

Drugi, krajši objavljeni vir je osebni dosje Albina Šmajda, ki ga je sestavila Ozna oziroma pozneje UDV. Dosje sestavljajo zapisniki zaslišanj nekaterih Šmajdovih znancev, podatki o nekaterih osebah iz Šmajdovega arhiva, nekaj dokaznega ali obremenilnega gradiva proti Šmajdu ipd., njegov bistveni del pa so zapisniki Šmajdovih zaslišanj, ki so potekala od 1. do 8. marca 1946. Tako kažejo zapisniki zaslišanj, ki jih je (vsako stran posebej) Šmajd podpisal in s tem pokazal, da se z zapisanim strinja. Zanimivo je, da je zasliševalce zanimalo predvsem Šmajdovo delovanje v emigraciji, za njegovo dejavnost med vojno pa so, razen za stike z Gestapom, pokazali bistveno manj interesa.

Tako dnevnik kot dosje sta urejena po arhivističnem načelu prvotne ureditve – sledili so vrstnemu redu gradiva, razporejenega v mapah, ovojih in zvezkih, tako kot ga je uredila UDV (Šmajdova ureditev seveda ni poznana), zaradi česar kronološka

razvrstitev ni vedno upoštevana. Morda bi bila za bralca prijaznejša nekoliko drugačna ureditev, vendar pa je to le drobno opažanje, ki pričujoči objavi seveda ne zmanjšuje vrednosti.

K boljšemu poznavanju oseb, ki se pojavljajo v dnevniku in dosjeju, veliko pripomorejo njihovi življenjepisi, objavljeni v zadnjem delu knjige; vsebujejo bolj ali manj obširne osnovne biografske podatke z navedbo virov, ki so jih uporabili zapisovalci. Glede na veliko število biografij (608) in njihovo povednost bi lahko rekli, da gre za nekakšno knjigo v knjigi. Predstavljene so sicer vse nastopajoče osebe, za katere je bilo mogoče najti podatke, prevladujejo pa pripadniki slovenskega protikomunističnega tabora; ti so tokrat prvič zbrani na enem mestu, nekateri pa so sploh prvič predstavljeni. Za »uporabnike« vsekakor dobrodošel pripomoček! Dodatna vrednost pričujoče publikacije so tudi številne fotografije, ki ilustrirajo življenjepisni študiji Albina in Marije Šmajd, in biografije. Nekateri so sicer že poznane, precej jih je bilo objavljenih prvič. Med druge sodi na primer fotografija Jovanke Kristof, bližnje sodelavke poveljnika Jugoslovanske vojske v domovini Draže Mihailovića in osebne prijateljice komandanta slovenskih četnikov Karla Novaka. Tudi zbiranje fotografij je bilo raziskovalno delo!

Objavo Šmajdovega dnevnika in dosjeja lahko primerjamo z objavo Dosjeja Mačkovšek, ki ga je leta 1994 v ediciji Viri, ki jo izdaja Slovensko arhivsko društvo, objavila kolegica Jera Vodušek Starič. Predstavljeno je bilo gradivo, ki ga je Udba zbrala o delovanju Janka Mačkovška, pomembnega liberalnega politika in enega ključnih mož Slovenske zaveze. V tem »dosjeju« je bil poudarek na političnem delovanju slovenskega liberalnega ali t. i. naprednega tabora, »dosje Šmajd«, če uporabimo analogijo, pa odstira politično misel in delovanje katoliškega oziroma klerikalnega tabora, ki nikakor ni bil tako enoten, kot se včasih zdi. Tukaj predstavljena publikacija vsekakor pomeni pomemben doprinos za nadaljnje raziskovanje obdobja druge svetovne vojne na Slovenskem. Treba pa je to Šmajdovo »ostalino« razumeti in jo uporabljati predvsem kot zgodovinski vir in znanstveni prispevek zgodovinopisja, nikakor pa ne kot ideološko ali politično orožje.

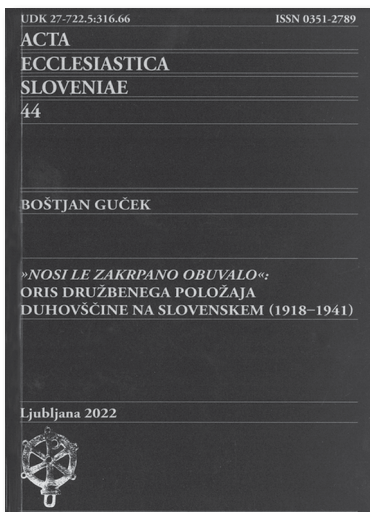
Dnevnik in dosje 1941–1946 pa predstavljata le prvi del obsežnega gradiva (skupaj 4820 strani), ki ga je ustvaril ali zbral Albin Šmajd. Kako točno se je gradivo znašlo v posesti Ozne, ni znano, razen omembe, da je del Šmajdove dokumentacije Ozna marca 1946 zaplenila ob hišni preiskavi stanovanja na Trdinovi 5 (v Ljubljani), kjer sta med vojno stanovala Albin in Marija Šmajd. Gradivo, ki je bilo v oskrbi IV. odseka UDV (od leta 1949 IV. oddelka), natančneje njegovega za arhive pristojnega IV. referata, je bilo skupaj z ostalim zaseženim gradivom v letih 1946 in 1947 razvrščeno, urejeno, oštevilčeno in uporabljeno pri izdelavi različnih elaboratov in poročil; predstavljalo je del gradiva, ki je nosilo oznako »Ostanki meščanskih strank«. Na začetku leta 1992 je bilo predano Arhivu Ministrstva za notranje zadeve, ki je bil leta 1998 pripojen k Arhivu Republike Slovenije. »Šmajdov arhiv« poleg dnevnika in dosjeja sestavljajo še dokumenti o organizaciji in delu Slovenske ljudske stranke pred in med drugo svetovno vojno ter po njej, dokumenti Narodnega odbora in Slovenske zaveze, dokumenti

oboroženih formacij protipartizanskega tabora in njegovih obveščevalnih služb, razne resolucije, referati in predavanja, vojaška in politična poročila, razne resolucije, referati in predavanja, dokumenti Uprave policije v Ljubljani in še vrsta drugega gradiva. Upamo, da bodo sodelavci sektorja za posebne arhive pri Arhivu Republike Slovenije, ki so nalogo objave dnevnika in dosjeja zares vzorno opravili, delo nadaljevali in da lahko kmalu pričakujemo objavo naslednjih knjig.

Zdenko Čepič

Boštjan Guček, »Nosi le zakrpano obuvalo«: oris družbenega položaja duhovščine na Slovenskem (1918–1941).

Ljubljana: Teološka fakulteta, 2022, 408 str.

Za slovenske humanistične in družboslovne discipline je bilo od srede 20. stoletja značilno, da so v proučevanju zgodovinskega razvoja in položaja posameznih družbenih skupin svojo pozornost v glavnem namenjale delavskemu razredu in z njim povezanim, predvsem revolucionarnim delavskim gibanjem. V zadnjih dobrih treh desetletjih je zanimanje za to raziskovalno področje manjše, ni pa prišlo do posebej opaznega poglobljanja v problematiko in zgodovinski pomen drugih nosilcev družbene in politične dinamike na Slovenskem. Monografija Boštjana Gučka »Nosi le zakrpano obuvalo«: oris družbenega položaja duhovščine na Slovenskem (1918–1941) je zato posebej dobrodošla, saj se osredinja na slovensko

duhovščino, stan, ki je imel eno najvidnejših vlog v duhovni, kulturni, in socialnogo-spodarski rasti ter političnem življenju Slovencev. Monografija je izšla v okviru uveljavljene zbirke Acta Ecclesiastica Sloveniae, ki jo izdaja Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti Univerze v Ljubljani.

Boštjan Guček po predstavljeni vsebinski razčlenitvi monografije, kazalu tabel, grafov, prilog, navedbi kratic in krajšav (5–18) ter Predgovoru (19) v Uvodu (21–26) najprej predstavi osnovno usmeritev svoje raziskave – obravnavo družbenega položaja škofijskih duhovnikov. Ti v primerjavi z bogoslovnimi profesorji na Teološki fakulteti, kanoniki, srednješolskimi kateheti, uslužbenci v škofijski pisarni, škofi in redovniki niso živeli v dobro urejenih razmerah, saj niso prejeli državne plače, medtem ko so za redovnike poskrbele redovniške skupnosti. Odvisni so bili od župljanov, doklad, kongru (osnovnega najnižjega dohodka, ki ga je prejemal vsak duhovnik, kanonično